





دانشگاه قم  
دانشکده ادبیات و علوم انسانی  
پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی

عنوان :

تبیین فلسفی عرفانی تسبیح موجودات از منظر ملاصدرا و  
علامه طباطبایی (ره)

استاد راهنما :  
دکتر مهدیه السادات مستقیمی

استاد مشاور :  
دکتر علی اله بداشتی

نگارنده :  
صدیقه السادات هاشمی پور

اطلاعات درک علمی برون  
تمت در آستان

۱۳۸۸ / ۳ / ۳۱

زمستان ۸۷

۱۱۳۴۷۸



« صورت جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد »

با تأییدات خداوند متعال و با استعانت از حضرت ولی عصر «عجل الله تعالی فرجه الشریف»

جلسه دفاعیه پایان نامه کارشناسی ارشد خانم: صدیقه السادات هاشمی پورمنشادی رشته: فلسفه و کلام اسلامی تحت عنوان: تبیین فلسفی عرفانی تسبیح موجودات از منظر ملاصدرا و علامه طباطبایی (ره) با حضور هیأت داوران در محل دانشگاه قم در تاریخ: ۲۲ / ۱۱ / ۸۷ تشکیل گردید. در این جلسه، پایان نامه با موفقیت مورد دفاع قرار گرفت و نامبرده نمره با عدد ۱۳۷۵۰ با حروف هجری در صفحه دوینج همس با درجه: عالی  بسیار خوب  خوب  قابل قبول  دریافت نمود.

نام و نام خانوادگی	سمت	مرتبه علمی	امضاء
خانم مهدیه سادات مستقیمی	استاد راهنما	استادیار	
آقای علی الهبداشتی	استاد مشاور	استادیار	
آقای غلامحسین اعرابی	استاد ناظر	استادیار	
آقای حبیب الله دانش شهرکی	استاد ناظر	استادیار	
آقای عسگر دیرباز	نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی	استادیار	

رئیس امور آموزش و تحصیلات تکمیلی  
نام و امضاء:

معاون آموزشی و پژوهشی دانشکده  
نام و امضاء:

نشانی:

قم، جاده قدیم اصفهان،  
دانشگاه قم

کدپستی: ۳۷۱۶۱۴۶۶۱۱

تلفن: ۲۸۵۳۳۱۱

دورنویس:

معاونت آموزشی ۲۸۵۵۶۸۴

معاونت اداری ۲۸۵۵۶۸۶

معاونت دانشجویی ۲۸۵۵۶۸۸

## تقدیم:

باتامی ارادت و سرشاری محبت از ژرفای وجود، این رسالہ را بہ ساحت وجود مبارک حضرت فاطمہ زہرا صدیقہ کبریٰ انبیۃ سوراہ تقدیم می‌کنم. بانویی کہ خداوند تسبیحات مسیٰ بہ او را برہمہ نوافل و مستجابات بعد از نماز فضیلت داد و پس از قرب فرائض، قربی را بالاتر از تقرب بہ ساحت این تسبیحات معرفی نمود.

## تقدیر

در ابتدا از خداوند والا و بلند مرتبه ، یکتا معبود و مسجود هستی ، پروردگار متعال سپاسگذارم که به من توفیق کسب علم و دانش و معرفت را عطا فرمود و مرا به تحقیق و تفحص درباره یکی از حقایق عالم هستی یعنی تسبیح موجودات هدایت فرمود .

همچنین از زحمات و همراهی پدر و مادر عزیزم که مرا در تحصیل علم و دانش یاری دادند و هیچ گاه از این همراهی خسته و ملول نگشتند ، بسیار قدردانی می کنم و از خداوند متعال برای ایشان سلامتی و طول عمر بابرکت را خواستارم .

در ادامه نهایت تقدیر و تشکر دارم از استاد گرانقدرم سرکار خانم دکتر مستقیمی که مرا در این راه خطیر همراهی کرده و بسیار ارشاد و راهنمایی فرمودند . از استاد عالیقدر جناب آقای دکتراله بداشتی نیز که مشاورت این رساله را پذیرفتند بسیار متشکرم .

## چکیده

این پایان نامه نخست به بیان گستره و وجوه معنایی تسبیح و لواحق آن پرداخته و آن گاه حقیقت و عمومیت تسبیح موجودات را با روی کردی فلسفی عرفانی در دلالت های قرآنی و شواهد روایی مورد بررسی قرار داده است. ترسیم مراتب تسبیح موجودات بر اساس هستی شناسی صدرایی و اندیشه های عرفانی تفسیری علامه طباطبایی (ره) از محوری ترین مباحث در این تحقیق می باشد.

بررسی مسأله تسبیح تکوینی و نطقی و تسبیح موجودات با وجوه های ملکیتی و مثالی و عقلی و مراتب تسبیح فرشتگان ارضی و سماوی و فراگیری مراتب تسبیح در عوالم جمادات، نباتات، حیوانات و انسان ها مسأله اساسی این رساله می باشد. تشریح مبانی فلسفی عرفانی تسبیح موجودات با تکیه بر اصول و پایه ها و زیر ساخت های آن در حکمت متعالیه صدرایی بخش قابل توجهی از این رساله را به خود اختصاص داده و در آن، مبانی نظیر حیات و عشق ساری در همه موجودات تشریح گردیده و نحوه فراگیری علم و شعور در ذرات کائنات به اثبات رسیده و نحوه ارتباط این مبانی با تسبیح موجودات مورد توجه قرار گرفته است.

### کلید واژه ها :

تسبیح، حمد، علم، حیات، نطق، اراده، عشق

## فهرست مطالب

صفحه

عنوان

۱.....	مقدمه.....
۲.....	۱- تبیین موضوع تحقیق.....
۲.....	۲- اهداف تحقیق.....
۲.....	۳- ضرورت تحقیق.....
۳.....	۴- سوالات تحقیق.....
۳.....	۵- فرضیه های تحقیق.....
۴.....	۶- پیشینه تحقیق.....
۴.....	۷- روش تحقیق.....

### فصل اول: کلیات

۶.....	۱_۱. زندگینامه ملاصدرا شیرازی (ره).....
۸.....	۱_۲. زندگینامه علامه طباطبایی (ره).....
۱۱.....	۱_۳. هستی شناسی ملاصدرا (ره).....

### فصل دوم: تبیینی از معنای تسییح و جایگاه آن در آیات و روایات

۱۵.....	۲_۱. تبیین معنایی تسییح و لواحق آن.....
۱۵.....	۲_۱_۱. معنای لغوی تسییح.....
۱۶.....	۲_۱_۲. معنای اصطلاحی تسییح.....
۱۷.....	۲_۱_۳. مراتب تسییح.....
۱۸.....	۲_۱_۴. حقیقت تسییح.....
۲۲.....	۲_۱_۵. معنای لغوی حمد.....
۲۴.....	۲_۱_۶. معنای لغوی سجده.....
۲۴.....	۲_۱_۷. حقیقت سجده.....
۲۵.....	۲_۲. جایگاه تسییح و لواحق آن در آیات و روایات.....

- ۲۵..... ۱\_۲\_۲. تسبیح و حمد موجودات در قرآن کریم.
- ۲۶..... ۱\_۱\_۲\_۲. تسبیح نمونه هایی از عالم طبیعت در قرآن کریم.
- ۲۸..... ۲\_۱\_۲\_۲. تسبیح مجردات و ملائکه در قرآن کریم.
- ۳۰..... ۳\_۱\_۲\_۲. فراگیری و عمومیت تسبیح در قرآن کریم.
- ۳۴..... ۲\_۲\_۲. وجه تقارن تسبیح و حمد در قرآن کریم.
- ۳۶..... ۳\_۲\_۲. تسبیح و حمد موجودات در روایات.....
- ۳۶..... ۱\_۳\_۲\_۲. تسبیح جمادات و نباتات در روایات.....
- ۳۶..... ۲\_۳\_۲\_۲. تسبیح حیوانات و طیور در روایات.....
- ۴۰..... ۴\_۲\_۲. سجده موجودات در قرآن کریم.....

### فصل سوم: تبیین تسبیح ملکی و ملکوتی موجودات

- ۴۹..... ۱\_۳. تبیین تسبیح ملکی موجودات.....
- ۴۹..... ۱\_۱\_۳. تسبیح به زبان حال.....
- ۵۲..... ۲\_۱\_۳. تسبیح به زبان قال.....
- ۵۳..... ۲\_۳. تبیین تسبیح ملکوتی موجودات.....
- ۵۳..... ۱\_۲\_۳. وجهه مثالی.....
- ۵۴..... ۱\_۱\_۲\_۳. معنای لغوی مثال.....
- ۵۴..... ۲\_۱\_۲\_۳. معنای اصطلاحی مثال.....
- ۵۴..... ۳\_۱\_۲\_۳. تبیین عالم مثال.....
- ۵۶..... ۲\_۲\_۳. وجهه عقلی.....

### فصل چهارم: تبیین مبانی فلسفی عرفانی عمومیت تسبیح موجودات

- ۶۱..... ۱\_۴. سریان حیات در تمام موجودات.....
- ۶۱..... ۱\_۱\_۴. معنای لغوی حیات.....
- ۶۱..... ۲\_۱\_۴. معنای اصطلاحی حیات.....
- ۶۲..... ۳\_۱\_۴. تبیین و توضیح حیات ساری در تمام موجودات.....
- ۶۹..... ۲\_۴. سریان علم و شعور در تمامی موجودات.....
- ۶۹..... ۱\_۲\_۴. معنای لغوی علم و شعور.....
- ۶۹..... ۱\_۱\_۲\_۴. معنای لغوی شعور.....
- ۶۹..... ۲\_۱\_۲\_۴. معنای لغوی علم.....



- ۲\_۲\_۴. معنای اصطلاحی علم..... ۷۰
- ۳\_۲\_۴. تبیین وجود علم و شعور در تمام موجودات..... ۷۰
- ۱\_۳\_۲\_۴. شواهد نقلی بر وجود علم و شعور در تمام موجودات..... ۷۰
- ۲\_۳\_۲\_۴. براهین عقلی بر وجود علم و شعور در تمام موجودات..... ۷۷
- ۱\_۲\_۳\_۲\_۴. تبیین وجود علم و شعور در تمام موجودات بنابر اصل تشکیک وجود..... ۷۷
- ۲\_۲\_۳\_۲\_۴. براهینی دیگر بر تبیین وجود علم و شعور در تمام موجودات..... ۸۱
- ۳\_۲\_۳\_۲\_۴. اشکالات وارد بر وجود علم و شعور در تمام موجودات..... ۸۵
- ۳\_۳\_۲\_۴. شواهد علمی بر وجود علم و شعور در تمام موجودات..... ۸۶
- ۱\_۳\_۳\_۲\_۴. وجود شعور در تمام اجزاء عالم..... ۸۶
- ۲\_۳\_۳\_۲\_۴. وجود شعور در آب..... ۸۷
- ۳\_۳\_۳\_۲\_۴. وجود شعور در گیاهان..... ۸۸
- ۴\_۳\_۳\_۲\_۴. وجود شعور در حیوانات..... ۹۱
- ۱\_۴\_۳\_۳\_۲\_۴. زنبور عسل..... ۹۱
- ۲\_۴\_۳\_۳\_۲\_۴. مورچه..... ۹۴
- ۳\_۴. سریان نطق و تکلم در تمامی موجودات..... ۹۹
- ۱\_۳\_۴. معنای لغوی نطق و کلام..... ۹۹
- ۱\_۱\_۳\_۴. معنای لغوی نطق..... ۹۹
- ۲\_۱\_۳\_۴. معنای لغوی کلام..... ۱۰۰
- ۲\_۳\_۴. اقسام کلام..... ۱۰۲
- ۳\_۳\_۴. تبیین وجود نطق و تکلم در تمام موجودات..... ۱۰۳
- ۴\_۳\_۴. شواهد روایی بر وجود نطق و تکلم در تمام موجودات..... ۱۱۷
- ۵\_۳\_۴. شواهد علمی بر وجود نطق و تکلم در تمام موجودات..... ۱۱۹
- ۱\_۵\_۳\_۴. وجود نطق در مورچه..... ۱۱۹
- ۲\_۵\_۳\_۴. وجود نطق در زنبور عسل..... ۱۲۰
- ۴\_۴. سریان اراده و اختیار در تمام موجودات..... ۱۲۱
- ۱\_۴\_۴. معنای لغوی اراده و اختیار..... ۱۲۱
- ۲\_۴\_۴. تبیین وجود اراده و اختیار در تمام موجودات..... ۱۲۲
- ۵\_۴. سریان عشق در تمام موجودات..... ۱۲۶
- ۱\_۵\_۴. معنای لغوی عشق..... ۱۲۶

- ۱۲۷.....تفاوت عشق و شوق. ۲\_۵\_۴
- ۱۲۸.....مراتب عشق. ۳\_۵\_۴
- ۱۳۳.....سریان عشق در تمام هستی. ۴\_۵\_۴
- ۱۳۸.....واجب تعالی معشوق تمام موجودات. ۵\_۵\_۴
- ۱۴۲.....مرور و نتیجه گیری.....
- ۱۴۵.....پیوست.....
- ۱۵۳.....فهرست منابع.....
- ۱۵۸.....چکیده انگلیسی.....

یکی از حقایق و اسرار عالم هستی که در قرآن کریم از آن سخن به میان آمده است ، مسأله تسبیح موجودات است . این موضوع به گونه های مختلف در قرآن بیان شده است که از آن جمله می توان به تصریح خداوند به تسبیح سراسری موجودات اشاره کرد که به عنوان مثال در آیه ۴۴ سوره اسراء آمده است :

"تَسْبِحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا"

به علاوه در آیات متعددی از قرآن کریم به طور خاص به تسبیح موجودات اذعان شده است مثلاً از تسبیح کوه ها و مرغان با حضرت داود (ع) ، تسبیح رعد و یا تسبیح ملائکه و همچنین به وجود علم و نطق در موجودات و گفتگوی مورچه و هدهد با حضرت سلیمان (ع) سخن به میان آمده است که در این پایان نامه ضمن بیان این آیات ، تفسیر مختصری از آنها نیز ارائه شده است .

اما مشکل اساسی در انجام تحقیق این بود که مسأله تسبیح موجودات مسأله ای کشفی و شهودی است و از مشکلات علوم و اسراری است که اذهان تمامی دانشمندان و بیشتر حکما عاجز و درمانده مانده و درک و فهم آن نیازمند کشف و شهود است که هر کسی از آن بهره مند نمی باشد و برای دستیابی به آن باید تهذیب نفس نمود و ریاضتها کشید . اما از آنجایی که محور این رساله بررسی نظرات دو فیلسوف عالیقدر یعنی ملاصدرا (ره) و علامه طباطبایی (ره) است و این دو بزرگوار از کشف و شهود برخوردار بوده اند لذا امید است که با الطاف خداوند متعال بتوان حق مطلب را در حد وسع خویش ادا نمود . هرچند از نوشتن و خواندن این رساله ، گوارایی درک تسبیح موجودات در ساغر جان نمی ریزد ، ولی با تنقیح مبانی فلسفی و عرفانی که به عنوان زیربنای قبول این حقیقت است ، می توانیم از لذت شنیدن زمزمه چشمه اسرار تسبیح ، محظوظ شویم .

و این رساله تنها تلاش ناقصی است که لحظاتی از زمان گذران دنیا به ابدیت یاد و تسبیح او پیوندد و انسان دمی را رها از خویش و از تعینات خویش در بحر بیکرانه تسبیح رها کند و هم آوایی نجوای زمین و زمان و هم ساز با آواز کائنات و همراه با تسبیح جان و جهان خود را در دریای عبودیت و خضوع او شناور کند . عمومیت تسبیح موجودات از حقایق رازآلودی است که هیچ تبیین فلسفی عرفانی نمی تواند پرده از اسرار ژرف آن بردارد و فقط کسانی می توانند رشحه ای از دریای تسبیح موجودات را درک نمایند که به مقام قلب رسیده و پا در طور سینای شهود گذاشته باشند

## ۱\_ تبیین موضوع تحقیق

از جمله معارف گران سنگ قرآن کریم در زمینه جهان شناسی توحیدی این است که همه موجودات آفرینش ، مسیح و حامد خدای تعالی و خدای تعالی مسیح و محمود همه هستی است . بر طبق منطق قرآن سراسر ذرات جهان خدا را ثنا می گویند و به تسبیح و تقدیس او مشغولند و این حقیقت جز از قرآن از هیچ مکتبی به این گستردگی شنیده نشده است . به عبارت دیگر ، همه ذرات موجودات از دل اتم ها تا درون کهکشانها و سحابی ها این سه وظیفه بزرگ را انجام می دهند :

۱- همه موجودات جهان ، خدا را تسبیح می گویند .

۲- سراسر جهان هستی ، خدا را حمد و ثنا می گویند .

۳- تمام موجودات ، خدا را سجده می کنند .

و گوئی سراسر جهان خضوع و فروتنی ، روح و احساس ، درک و مسئولیت ، نور و روشنایی ، علم و دانش ، اراده و اختیار و عشق به خدای متعال دارند که هدف از تألیف این پایان نامه تبیین این خشوع و شعور و اراده در موجودات است .

## ۲\_ اهداف تحقیق

هیچ هدفی والاتر از هدف عبودیت و تسبیح حق در این جهان وجود ندارد و هیچ ضرورتی به اندازه ضرورت سر به آستان کبریایی دوست سائیدن و تسبیح او را با دل و جان ادا نمودن وجود ندارد . هدف خداوند از آفرینش هستی نیز به ظهور رسیدن عبودیت و خضوع کائنات در برابر عظمت و ربوبیت او بوده است : " و ما خلقت الجن و الانس الا ليعبدون " و تسبیح از زیباترین جلوات این خضوع فراگیر است . اسرار حقیقت تسبیح موجودات همچون چشمه ای است که نصیب بعضی از آن فقط تماشای منظره ای است و بهره عده ای شنیدن زمزمه ای و حظ گروهی شرب حقیقت معنای تسبیح است . با این بیان می توان گفت که هدف از انجام این تحقیق نیز بیان گوشه ای از اسرار هستی و تبیین این عبودیت و بندگی در سراسر هستی است .

## ۳\_ ضرورت تحقیق

از آنجایی که مسأله تسبیح موجودات یکی از حقایقی است که توسط قرآن بیان شده است و از طرفی قرآن کتاب آسمانی و منبع حکمت و دانش است و فهم و درک و رسیدن به حقایق و بواطن آن مورد توجه انسان می باشد ، تحلیل و بررسی این حقیقت قرآنی حائز اهمیت می باشد . به علاوه دریافت و فهم این مسأله بینش انسان را نسبت به هستی تغییر می دهد . با توجه به اینکه بر طبق بیان قرآن سراسر هستی دارای معناست و معبدی بزرگ برای سالکان راه حق و حقیقت است . تردیدی نیست در اینکه اگر کسی به خود اجازه دهد که بر خلاف حکم بدیهی عقل سلیم و وجدان پاک ، معنی

دار بودن این جهان را منکر شود ، در حقیقت به خود اجازه داده است که معنی دار بودن خود را نیز منکر شود و کسی که تا درجه انکار خویشتن تنزل کند ، خواه بداند یا نداند ، او خود را از شایستگی اظهار نظر درباره خود و جهانی که در آن زندگی می کند برکنار نموده است زیرا بدون پذیرش معنایی معقول برای انسان و جهان ، هیچ یک از آن دو مستند بر مبنا و اصل قابل استناد نخواهد بود . لذا با صراحت باید گفت که کسانی که از پذیرش معنای معقول برای انسان و جهان ناتوانند ، مناسب برای حال آنان سکوت و عدم اظهار نظر درباره دو حقیقتی است که درباره آن چیزی نمی دانند . در واقع تلقی کردن جهان هستی به عنوان یک معبد بزرگ برای نظاره به پیشگاه ربوبی و کشش به فروغ بی نهایت ، از اساسی ترین شرایط ورود به عرفان اسلامی است که یکی از اهداف این پایان نامه نیز ، تبیین این حقیقت است .

#### ۴\_ سوالات تحقیق

- ۱\_ آیا تسبیحی که قرآن بیان کرده تسبیح حقیقی است یا مجازی ؟
- ۲\_ مقصود از تسبیح در این آیات چیست ؟
- ۳\_ مگر موجودات دیگر نیز مانند انسان قادر به تکلمند که بتوانند خدا را تسبیح کنند ؟
- ۴\_ چگونه موجودات بی جان و بدون شعور خدا را تسبیح می گویند ؟
- ۵\_ آیا موجودات دیگر نیز مانند انسان دارای علم و شعورند ؟
- ۶\_ به چه علت نطق و شعور و اراده برخی موجودات در نزد ما آشکار نیست ؟

#### ۵\_ فرضیه های تحقیق

- ۱\_ تسبیح مورد نظر در آیات قرآن تسبیح حقیقی و به زبان قال است نه مجازی
- ۲\_ مقصود از تسبیح ، تسبیح به معنای عام آن است و جمیع مصادیق عبودیت نظیر حمد و سجده و ذکر و ثنا را شامل می شود .
- ۳\_ همه موجودات متناسب با درجه وجودی خود و همچنین مرتبه شعور و علم و اراده و عشقشان دارای زبانی خاص در تسبیح هستند و خداوند را با آن تسبیح و تقدیس می کنند ..
- ۴\_ تمام مراتب هستی متناسب با درجه وجودیشان دارای حیات و علم و شعور هستند و اینکه ما آنها را بدون حیات و درک و شعور می پنداریم دلیل بر نبود شعور در آنها نیست . پس تمام موجودات حیات دارند و با علم و آگاهی خداوند خود را ستایش می کنند .
- ۵\_ همه موجودات حتی جمادات به ظاهر بی جان نیز از علم و شعور برخوردارند .
- ۶\_ به دلیل ضعف وجود آنها و اختلاط وجودشان با ظلمات و نقایص است که ما وجود این صفات را در آنها درک نمی کنیم .

## ۶\_ پیشینه تحقیق

مسأله تسبیح موجودات از بدو نزول آیات قرآن کریم در باب آن، مورد توجه مفسرین و حق جویان قرار گرفت و بعدها نیز با ظهور عرفان اسلامی مورد توجه عرفا واقع شد. به خصوص عارف نامی شیخ محی الدین بن عربی (ره) که در تألیفات خود از جمله فتوحات مکیه به آن توجه خاصی مبذول داشته است و پس از او ملاصدرا (ره) نیز به این مسأله توجه داشته و در آثار خود به تبیین و توضیح این مسأله پرداخته است که تابعین او نیز از جمله علامه طباطبایی (ره) در تفسیر المیزان خود این موضوع را مورد بررسی قرار داده اند. در حال حاضر نیز مقالاتی در مورد این مسأله ارائه شده است.

## ۷\_ روش تحقیق

این پژوهش با روش کتابخانه ای و تکنیک فیش برداری انجام گرفته است و به جمع آوری آثار مکتوب و تحلیل فلسفی \_ عرفانی داده ها و اطلاعات پرداخته است.

# فصل اول :

## کلیات

## ۱-۱- زندگی نامه ملاصدرا شیرازی(ره)

محمد بن ابراهیم صدر الدین شیرازی(ره) از زمره فیلسوفان بزرگ متألهی است که هر چند سده یکی پا به عرصه وجود می نهد. وی در سه سده گذشته بزرگترین فیلسوف اسلامی است که در فلسفه یونانی و اسلامی سرآمد و بنیان گذار مکتبی فلسفی بوده است. وی در سال ۹۷۹ ه. ق. متولد شده و در سن هفتاد سالگی در سال ۱۰۵۰ ق. دار فانی را وداع کرده است. او در شیراز از پدری صالح به نام ابراهیم بن یحیی قوامی متولد شده است. این فرزند در دامن پدر، با عزت و کرامت آموزش دید و پدرش او را به فراگیری دانش تشویق نمود. پس از وفات پدر، صدرا برای تکمیل تحصیلات خود به اصفهان که مرکز دانش در عهد صفویه بود مهاجرت کرد. در ابتدای ورود به حوزه اصفهان به دلیل مقام علمی و عملی ممتازش در درس شیخ بهاءالدین عاملی شرکت نمود و بعد عشق او به فلسفه و گرایش به آن موجب جلب توجه او به درس فیلسوف عصر خود محمد باقر میرداماد(ره) متوفای ۱۰۴۰ ه. ق. شد که صدرا المتألهین در بسیاری از نوشته هایش از او به بزرگی یاد نموده است. صدرا المتألهین(ره) در طول عمر خود توفیق یافت هفت سفر به زیارت خانه خدا مشرف شود که اغلب این سفرها را پیاده پیمود. در عقاید معتقد به تشیع و سخت بدان پایبند بود و اساسا راه نجات را منحصر به پیروی و تبعیت از حامل وحی، پیامبر اکرم(ص) و اهل بیت ایشان می دانست.

با بررسی زندگی صدرا المتألهین(ره) حیات علمی او را به سه مرحله می توان تقسیم نمود:  
مرحله اول دوره شاگردی اوست که دوره بحث و بررسی نظریه های متکلمان و فلاسفه و گفت و گویهای آنهاست. در این دوره هنوز روش عرفانی او شکل نگرفته است.

مرحله دوم دوره گوشه نشینی و دوری از مردم و روی آوردن به عبادت در برخی از کوههای دوردست در کهک(از روستاهای قم) می باشد که به مدت پانزده سال به طول انجامید. او علت این امر را در مقدمه اسفار چنین بیان می کند که چون از سوی مردم در تنگنا بود و از اهل دانش و معرفت کسی را نمی یافت و نظریه های اشتباه بسیار رواج داشت، از مردم دوری گزید و به کوهستان پناه برد و به عبادت خداوند مشغول گردید. نه دیگر درسی القاء می کرد و نه به تألیفی می پرداخت. وی بر این باور بود که انسان با مجاهده و ریاضت طولانی و حرکت به سوی خدا و دوری از غیر او و پیوستن به خداوند متعال که نتیجه آن پاکی درونی و برطرف نمودن پرده های نفسانی است، می تواند به علم لدنی و



مکاشفه دست یابد.<sup>۱</sup> لذا نتیجه گوشه نشینی خود را چنین بیان کرده است: "بر اثر مجاهدت های طولانی جانم مشتعل شد و قلبم بر اثر کثرت ریاضت ها به شدت ملتهب گردید و انوار ملکوت بر آن تابیدن گرفت و رموز عالم جبروت بر آن وارد شد و انوار احدیت به آن پیوست و الطاف الهی آن را پشتیبانی و مدد کرد. در نتیجه به رموزی که تاکنون آگاه نبودم آگاه شدم و رموز و نکته های نابی که از برهان برایم کشف نشده بود آشکار شد. بلکه آنچه را پیش از این با برهان به آن آگاه شده بودم همراه با مطالب جدید بالعیان مشاهده کردم."<sup>۲</sup>

مرحله سوم دوره نوشتن کتابهاست. صدرالمتألهین (ره) همت خود را صرف نوشتن می کند و در ابتدا کتاب اسفار را می نگارد و آن را به همه آنچه نزد اوست از افکار و نظریه های جدید و مکاشفات عرفانی می آراید و اسفار اساس دیگر نوشته های اوست. ملاصدرا در نوشته های خود برای اثبات مطلوبش نخست دلایل منطقی را ذکر می کند و آنگاه مکاشفات و مشاهدات عرفانی خود را و سپس به دلایل سمعی (نقلی) استشهد می کند. تألیفات صدرا علاوه بر اسفار عبارتند از:

- ۱- مبدا و معاد که بعد از اسفار نگاشته شده است.

- ۲- شواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه کتابی است با مضامین لطیف، مرتب و مختصر بر طبق روش عرفانی که آخرین اثر ملاصدراست و خلاصه نظریه های وی در مسائل فلسفی است.
- ۳- اسرار الآیات و انوار الیّنات در شناخت رموز آیات خدای تعالی و صنایع و حکم آن به روش عرفانی. ۴- المشاعر، ۵- الحکمه العرشیه، ۶- شرح الهدایه الاثیریّه، ۷- تعلیقه بر الهیات شفا، ۸- مفاتیح الغیب، ۹- شرح اصول الکافی، ۱۰- سه اصل، ۱۱- رسائل فلسفی، ۱۲- فی الحشر، ۱۳- فی اتحاد العاقل و المعقول، ۱۴- فی حدوث العالم، ۱۵- اللمعات المشرقیه فی المباحث المنطقیه، ۱۶- الواردات القلییه، ۱۷- القواعد الملکوتیه، ۱۸- فی الجبر و التفویض، ۱۹- المظاهر الالهیه، ۲۰- المعاد الجسمانی و ...<sup>۳</sup>

<sup>۱</sup> - مسعود امید، سه فیلسوف مسلمان ایرانی: شیخ اشراق، ملاصدرا، علامه طباطبایی (تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا،

۱۳۸۴)، صص ۱۶۷ - ۱۶۹

<sup>۲</sup> - محمد بن ابراهیم صدرالدین شیرازی، الحکمه المتعالیه فی الاسفار الاربعه (قم: مکتبه المصطفوی، چاپ دوم، ۱۳۶۸)،

ج ۱، ص ۸

<sup>۳</sup> - مسعود امید، پیشین، صص ۱۶۹ و ۱۷۰

## ۱-۲- زندگی نامه علامه طباطبایی (ره)

علامه سید محمد حسین طباطبایی (ره) در ۲۹ ذی حجه سال ۱۳۲۱ ه. ق. مطابق با سال ۱۲۸۱ ه. ش. در تبریز متولد شده و در سال ۱۳۶۰ ه. ش. در شهر قم به ابدیت پیوسته و در جوار حرم مطهر حضرت معصومه مدفون شده است. پدر او سید محمد قاضی طباطبایی (ره) از خاندانی است که در شهر تبریز بلکه در جهان تشیع به علم و دانش معروف بوده است. در محیط رشد و نمو علامه ایمان و تقوا جریان داشت و فضای آن با کردار و رفتار صالح به معنویت آراسته بود. اما هنوز علامه پنج ساله بود که مادرش از دنیا رفت و در سن نه سالگی پدر را از دست داد. علامه به دلیل گرفتاریهای زندگی تا نه سالگی به مکتب نرفت. ولی پس از تحمل سختی ها به دنبال کسب علم و دانش رفت. وی در سال ۱۲۹۷ ه. ش وارد مدرسه طالیه تبریز شد و تا سال ۱۳۰۴ ه. ش. به فراگیری ادبیات عرب و علوم عقلی و نقلی و فقه و اصول پرداخت. سال ۱۳۰۴ ه. ش. اشتیاق به تکمیل تحصیلات، علامه را رهسپار نجف اشرف می کند. در ابتدای ورود مشکلات بسیاری برای ایشان به وجود می آید و حتی به مرگ اولین فرزندشان سید محمد می انجامد. اما ایشان با عزم راسخ خود برای ادامه تحصیل این مصائب را بر خود سهل می کند. در همین ایام قبل از تصمیم برای حضور در درس خاصی پسر عم ایشان از عرفای نامدار یعنی آیت الله حاج میرزا علی آقای قاضی طباطبایی (ره) درب منزل او را می کوید و علامه را به تهذیب نفس توصیه می کند و منزل را ترک می کند که علامه شیفته ایشان شده و تا هنگام حضور در نجف اشرف هیچ گاه محضر ایشان را ترک نمی کند. استاد دیگر او حکیم سید حسین بادکوبه است که علامه (ره) در مدت شش سال در نجف اشرف منظومه سبزواری اسفار مشاعر و دوره شفای ابن سینا و کتاب اثولوجیا را نزد او فرا گرفته است. همچنین نزد آیات عظام شیخ محمد حسین اصفهانی (ره) معروف به کمپانی و شیخ محمد حسین نائینی (ره) و سید ابوالحسن اصفهانی (ره) دوره هایی از اصول و ابوابی از فقه را خواند تا به مقام اجتهاد نایل گردید. علامه طباطبایی (ره) در نجف اشرف همواره در زمینه تامین معاش دچار مشکل بود. به همین دلیل سرانجام در سال ۱۳۱۴ ه. ش. به زادگاه خویش برگشت و به مدت ده سال به زراعت و کشاورزی پرداخت و از تحصیل و تفکر علمی بازماند و در سال ۱۳۲۵ ه. ش. پس از ساماندهی نسبی امور معاش خویش به قم رفت. مرحوم علامه (ره) در ابتدای ورود به قم به تدریس فقه و اصول پرداخت ولی بعد آن را رها کرد و به تدریس فلسفه و تفسیر پرداخت و در طول سی و پنج سال به تدریس و تحقیق در این دو زمینه پرداخت.<sup>۱</sup>

علامه طباطبایی (ره) به عنوان فیلسوف بزرگ معاصر دارای ابتکاراتی در زمینه فلسفه است که از آن جمله می توان به این مساله اشاره کرد که ایشان بر خلاف بسیاری از حکما که مسائلی را با برهان لم یا

<sup>۱</sup> - همان، صص ۲۳۷-۲۴۱

شبه لم اثبات کرده اند جایگاهی برای برهان لم در مسائل فلسفی قائل نبود.<sup>۱</sup>

اما در مورد مکتب علمی علامه (ره) دو محور مطرح است که آن را به مکتب تفکیک نزدیک و از مکتب تاویل دور می سازد. محور اول اینکه ایشان آنچه از طرف شرع وارد شده است را اصل و مبنا قرار می دهد و برهان عقلی و شهود عرفانی را با آن می سنجد. ایشان هیچ گاه در صدد تاویل بی مورد شرعیات نیستند و چنین نیست که اگر دلیلی بر مطلبی اقامه گردد و با مجموع دلایل شرعی سازگار نباشد به تاویل امور شرعی بپردازد تا آنها را مطابق با دلایل عقلی قرار دهد. بلکه این دلیل را دارای اشکالی می داند که باید با دقت آن را به دست آورد و همچنین شهودی را که بر خلاف ادله مسلم شرعی باشد را تخیلاتی بیش نمی داند. پس در حقیقت جز در موارد معدودی که عقل و برهان مبنا قرار می گیرد در بقیه موارد ادله و منابع شرعی اصل و مبنا هستند و همه ادله عقلی و کشفیات عرفانی باید با آنها محک بخورد. محور دوم در مکتب علمی علامه طباطبایی که در ارتباط با محور اول است و نشان دهنده گرایش به مکتب تفکیک است جداسازی حوزه های علوم شرعی و عقلی و عرفانی است به صورتی که ایشان هر یک از این علوم را به طور جداگانه و با روش خویش بحث می کند و از تداخل آنها پرهیز می کند.

علامه طباطبایی (ره) در طول عمر با برکت خویش تالیفات متعددی به یادگار گذاشته اند که مهمترین آنها تفسیر المیزان است و دیگر تالیفات ایشان عبارتند از: بدایه الحکمه، نهایه الحکمه، اصول فلسفه و روش رئالیسم، رسائل التوحیدیه، رسالت الولایه، حاشیه بر اسفار، رساله قوه و فعل، مقاله در حرکت جوهری و تعلیقه علی الاصول من الکافی، رساله فی العلم، رساله فی التوحید، حاشیه الکفایه، رسائل سبعة، سنن النبی (ص)، تعلیقه واحده علی مرآت العقول و...<sup>۲</sup>

اما علامه طباطبایی (ره) علاوه بر داشتن مقام علمی بلند، از مقام معنوی والایی برخوردار بودند و دارای کرامات متعددی که از آن جمله می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- مرحوم حجه الاسلام وجدانی فخر نقل می کند بعد از ظهر عاشورایی به قبرستان "حاج شیخ" (قبرستان نو) "قم رفته بودم که دیدم مرحوم علامه در گوشه ای از قبرستان هستند. برای عرض ارادت نزدیک شده و عرض سلام و ادب کردم. آن بزرگ چند بار با سوز و گداز به من فرمودند: "آقا وجدانی! می دانید امروز چه روزی است؟" عرض کردم: "بله امروز عاشوراست" فرمودند: "می بینی همه دنیا، موجودات، آسمان، زمین و جمادات - همه - در حال اشک ریختن و گریستن بر حضرت سید الشهداء

<sup>۱</sup> - سید محمد حسین طباطبایی، نهایه الحکمه (قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۲۴ق)، ص ۶

<sup>۲</sup> - مسعود امید، پیشین، ص ۲۳۹

هستند؟! "متعجب شده و دانستم که ایشان خبر از حقایق هستی می دهند. در همین حال آن عظیم خم شده و سنگی از زمین برداشته، آن را به سان سیبی با دست از وسط شکافتند و میان آن را به من نشان دادند. با چشمان خودم در میان سنگ خون دیدم و ساعتی با بهت و حیرت غرق مشاهده آن بودم.<sup>۱</sup>

۲- همچنین از یکی از شاگردان علامه طباطبایی (ره) نقل شده که می گفت: "با مرحوم علامه کاری داشتم، به خانه ایشان رفته و در زدم اما کسی در را باز نکرد. هیچ کس هم در کوچه نبود و درها و پنجره های همسایگان ایشان هم، همگی بسته بود. ناگاه شنیدم صوتی گفت: "علامه (ره) در قبرستان حاج شیخ است!" هر چه به اطراف نگریستم کسی را ندیدم. با خود گفتم "به قبرستان حاج شیخ می روم، اگر علامه (ره) آنجا بود هم مطلب را عرض می کنم و هم درستی این آوای ناشناس برایم روشن می شود." به قبرستان که رسیدم، علامه را دیدم و ایشان تا متوجه بنده شدند فرمودند: "دست و پایت را گم نکن! از این اصوات بسیار است؛ گوش شنوا نیست!"<sup>۲</sup>

۳- علامه (ره) می فرمودند: روزی در باغ بودم؛ ناگهان متوجه شدم همه کلاغ های روی درخت، یک پارچه "الله! الله! الله!" می گویند.<sup>۳</sup>

۴- و نیز می فرمود: هنگامی که به ذکر مشغولم مشاهده می کنم درختهای حیات خانه هم با من ذکر می گویند.<sup>۴</sup>

۵- از استاد امجد نقل شده که آیت الله علامه طباطبایی (ره) می فرمود: شبی در نجف، بر پشت بام خانه آماده خوابیدن می شدم که مکاشفه ای برایم رخ داد و دیدم دستم و همه اعضا، می بینند و می شنوند و همان زمان دیدم که همه عالم، عالم است.<sup>۵</sup>

۱- سید علی تهرانی، زمهر افروخته، (تهران: سروش، ۱۳۸۱)، ص ۹۱

۲- همان، ص ۹۱

۳- داوود صمدی آملی، شرح مراتب طهارت (قم: انتشارات آل علی، چاپ چهارم، ۱۳۸۱)، ص ۱۵۱

۴- سید علی تهرانی، پیشین، ص ۹۳

۵- همان